

Nizami Gəncəvi – 880

**NİZAMİ GƏNCƏVINİN POEZİYASINDA İSLAMIN
BƏDİİ-FƏLSƏFİ TƏRƏNNÜMÜ VƏ MÜASİRLİK**

*f.e.d., prof. Əsədulla Qurbanov,
Bakı Dövlət Universiteti İslamşünaslıq
Elmi Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri*

“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir”

**(Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli”
elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyevin
5 yanvar 2021-ci il tarixli sərəncamından)**

XÜLASƏ

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi özünün ölməz, əbədiyaşar poeziyasında sülh, mehribanlıq, tolerantlıq-dözümlülük dini olan İslam və bu dinin əsasını təşkil edən Müqəddəs Quran haqqında elə poetik və fəlsəfi fikirlər söyləmişdir ki, bunlar böyük sənətkarın “Xəmsə”sində özünün çox dərin mənə məzmun və mündərcəsini tapmışdır.

Bəşər övladı olan Nizami Gəncəvi İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbərin və onun möcüzəsi olan müqəddəs Quranın dərin bədii və fəlsəfi təfəkkürünü işıqlandırmışdır.

Onun, yəni Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə”, “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” dünya miqyasında Nizamisevərlərin ən qiymətli stolüstü kitabları kimi diqqəti cəlb edir.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin İslamın inanc əsaslarından olan Allah, peyğəmbər inancı haqqında qeyd etdiyi məsələlər dəyərləndirilmişdir. Allahın birliyi, Ona olan ehtiyac, peyğəmbərlik anlayışı, peyğəmbərin xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumatlar poetik bir dillə poemalarda öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, dini-əxlaqi və mənəvi dəyərlərə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, həmçinin fəlsəfi fikirlər də dəstəklənmişdir.

Nizami Gəncəvi nəinki öz dövrünün, hətta bütün dövrlərin aktual məsələlərinə toxunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Allah, İslam, mənəvi dəyərlər, dini-əxlaqi dəyərlər.

Giriş:

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri olan Nizami Gəncəvi (1141-1209) milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlı, dini etiqadına və inacına görə müsəlman olsa da o, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq qalmışdır. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan beş mənzum romanda – poemada irqindən, cinsindən, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Yer kürəsində yaşayan bütün şüurlu insanlar üçün çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən poetik və fəlsəfi fikirlər yaşadığımız planetimizdə sakin olan bütün insanlardan, vətəndaşlardan ötrü tükənməz ilham mənbəyi, ümumbəşəri dəyərlər, zəngin sərvətlər toplusudur, məcmusudur.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin ölməz və əbədiyaşar poeziyasında, əsasən, sülh dini, mehribanlıq, dini dözümlülük, dini tolerantlıq, dini və dünya dini olan İslam dininin, onun əsasını təşkil edən Müqəddəs Quranın və ulu Məhəmməd Peyğəmbərin (570-632) bədii və fəlsəfi təfəkkürünə həsr olunan misralardakı işıqlı ideyalardan bəhs edilir.

Həqiqiliyinin isbatına o qədər də çox ciddi ehtiyac olmayan məfhumlar, terminlər və anlayışlar az deyildir. Belələrinə “Allah”ı, “Məhəmməd Peyğəmbəri”i, “İslam”ı, “Quran”ı, “Nizami”ni və b. göstərmək olar. Adları sadalanan həmin məfhumlarda ehtiva olunan çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən fəlsəfi fikirlər sözügedən problemin şərhinə parlaq nümunələrdir.

Nizaminin əsərlərində dini-poetik xüsusiyyətlər

Burada xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyevin dahi Nizami Gəncəvi haqqında aşağıdakı qiymətli fikirlərini xatırlamaq, zənnimizcə, yerinə düşərdi: “Bütün Azərbaycan xalqı Nizami Gəncəvi ilə fəxr edir... Onun yazdığı əsərlər bütün dünyada məşhurdur! Bu əsərlər təkcə şeirlərdən ibarət deyildir. Onların hər birində böyük elm var, böyük fəlsəfə var, dahi fikirlər var. Buna görə onun əsərləri də, özü də yaşanı” (Ulu Öndər bu fikirləri 2000-ci ilin may ayının 24-də Gəncədə Nizami Gəncəvinin 850 illiyi münasibətilə dahi şairin Gəncədəki məqbərəsini ziyarət edərkən söyləmişdir – Ə.Q.).

Əlbəttə, bu qəbildən olan digər mülahizə və faktların da sayını artırmaq olardı. Bununla belə, yenə də bir daha sözügedən əsas məsələyə – Nizaminin ölməz, əbədiyaşar poeziyasında Allahın, ulu Məhəmməd Peyğəmbərin, dünya

dinlərindən olan İslamın və Müqəddəs Quranın bədii, fəlsəfi ecazkar tərənnümü məsələsinə qayıtmaq istərdik. Doğrudur, o qədər də uzaq olmayan yaxın keçmişdə, bir qədər konkret desək, ölkəmizdə Sovetlər dönəmində Nizamidən yazan müəlliflərdən bəziləri dahi şair və mütəfəkkirin Allaha, Məhəmməd Peyğəmbərə, İslama, Qurana münasibətlərdən bəhs edərəkən biriləri onu din-dar, digərləri isə ateist kimi qələmə vermişlər. Həqiqət isə bu fikirlərin tam mənası ilə yanlış olduğunu sübut edir. Başqa sözlə desək, Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl, özü “Allah”, “Məhəmməd Peyğəmbər”, “İslam”, “Quran” məfhumlarının kəsb etdiyi dərin məna, məzmun və mündərəcəsini tam dərinliyi ilə dərk etmişdir. Digər tərəfdən, təsadüfi deyildir ki, dahi şair oxucusunu yuxarıda sadalanan məfhumlardan mənəvi cəhətdən hərtərəfli bəhrələnməyə dəvət etmişdir. Məsələn, o, bir-birindən dəyərli, qiymətli əsərlərində - “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” kimi əvəzsiz incilərinin başlanğıcında ecazkar bədii-fəlsəfi sözün vasitəsilə həmin məfhumların bədii-fəlsəfi tərənnümünə başlayır:

Şəfqətli, ədalətli Tanrının adı ki var,
Hikmət xəzinəsini açan açardır, açar.
Hər sözün, düşüncənin odur əvvəli, sonu,
Nə söyləsən Tanrının adıyla qurtar onu.
Qüdrətiylə varlığa həyat verər həyatda,
Əbədiyyət timsalı özüdür kainatda

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh.21)

Burada hər şeyin sahibin Allah olduğu, hər şeyin onunla başladığı və onunla bitəcəyi məsələsinə toxunulur. Qurani-Kərimdə Bəqərə surəsinin 156-cı ayəsində “Biz Ondan gəldik və Ona da geri qayıdacağıq” ifadəsi bu mənada Nizami Gəncəviyə ilham vermiş sayıla bilər.

Ölməz, əbədiyaşar bədii-fəlsəfi söz ustası olan Nizami Gəncəvi daha sonra həmin əsərin “Minacat”ında yazır:

Sən ey, bütün varlığa həyat verən, can verən!
Gildən yaranmışlara nəfəs verən, qan verən!
Bayrağın altındadır, ulu tanrı, xilqətin,
Biz sənənlə mətinik, sənə əzəldən mətin.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh.24)

Bu misralarda insanın torpaqdan yaranmışlığı məsələsinə toxunulmuş və Allahın İslam inancına görə əzəli olması vurğulanmışdır.

Nizami Gəncəvi daha sonra bu əsərin “Sonuncu Peyğəmbərin şənində” adlı sərlövhəsində yazır:

Peyğəmbərin bayrağı göylərə qalxan vədə,
Sonuncu peyğəmbərlik verildi Məhəmmədə.
Ay-zəbərcəd uzundur, nurlandırır dağ-daşı,
Məhəmməd Möhürüylə parlayır onun qaşu.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh.28)

“Xəmsə”si ilə bütövlükdə cahanı rəvnəqləndirən, bəzəyən şair daha sonra “Sirlər xəzinəsi”nin “Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissəsində ecazkar poeziyasının misralarında yazır:

Bu comərdlik mülkündə ol səxavətli hami,
Qoy sözünü şənində başa vursun Nizami.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 33)

Yaxud götürək, dahi Nizaminin həmin əsərindəki “Peyğəmbərin mədhi” ölməz, əbədiyaşar poeziyasına aid aşağıdakı qanadlı misraları:

Bir günəş qəndilidir göyün doqquz tağında,
Son nəbidir, nəbilər üzüyü barmağında.
Ən gözəl elçimizdir, ağıltək qulu vardır,
Yəhərinin qaşında iki cahan şikarda.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 35)

Yuxarıdakı misralarda Nizami Gəncəvi inanc məsələlərindən ikisini xülasə olaraq vurğulamışdır. Bunlardan birinci Allah inancı, digəri isə peyğəmbərlik anlayışıdır. İslam inancına əsasən sonuncu peyğəmbər Məhəmməd hesab edilir. Belə ki, o, aləmlərə rəhmət, insanları düzgün yola çəkən biri olaraq göndərilmişdir. (Ənbiya surəsi 107-ci ayə) Eyni zamanda Qurani-Kərimdə Məhəmməd peyğəmbərin “xatəmül-ənbiya” olaraq göndərildiyi qeyd edilmişdir. Bu ifadə iki mənanı əhatə edir: peyğəmbərlərin sonuncusu və peyğəmbərlərin üzüyü. Göründüyü kimi, Nizami bu misralarda həmin iki mənanı xüsusilə vurğulamışdır.

Yaxud, bu nöqteyi-nəzərdən poemadakı “Peyğəmbərin tərifi” sərlövhəli hissədəki misraları götürək:

Böyük Məhəmmədə yüz min afərin!
Xilqət torpağıdır, buna ol əmin.

Həqiqət görünlər gözünə çıraq
Varlığa bir zinət özüdür ancaq,
Vəfa meydanının qabaqcılıdır.
Nəbilərə rəhbər, basçıl sayılır.
Günahkar ümməti qoymaz xəcalət,
Eyləyər onlara daim şəfaət.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 29)

Poemada daha sonra “Sonuncu Peyğəmbərin tərifı” adlı sərlövhədə oxuyuruq:

Ey varlıq mülkünə böyük Şahsuvar,
əqlin sultanısan, zəkavətin var.
Sonusan o mürsəl peyğəmbərlərin,
Sonun halvasısan, duzu əvvəlin.
Varlıq baxçasının ilk gülü sənsən
Zamanın sonuncu sərkərdəsisən.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 33)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı misralarda da Məhəmməd peyğəmbərin sonuncu peyğəmbər olması xüsusilə vurğulanır.

Adıçəkılən mənzum romanın - poemanın qeyd olunan sərlövhəsində daha sonra yazılır:

İslamın sütunu tək o dörd bayraq ucaldı,
Şəninə gecə-gündüz beş kərə təbil çaldı.
Oldu Məkkən, Mədinən çiçəklənən güzarın,
Gözünə işıq gəldi hər bir qərrib zəvvərin”.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 37)

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən gətirdiyimiz bu poetik nümunələrdə İslamın tarixi dövrlərinə diqqət çəkilir. İslam dini meydana gəldikdən sonra, Peyğəmbər dövründə iki əsas köklü dövrü əhatə edirdi: Məkkə və Mədinə dövrünü. Hər iki dövrün xüsusiyyətləri və prinsipləri fərqli idi. Bununla yanaşı, “dörd bayraq ucaldı” ifadəsində ilk dörd Rəşidi xəlifə nəzərdə tutulmuşdur.

Dahi mütəfəkkirin “Xosrov və Şirin” poeması aşağıdakı misralarla başlanır:

Kömək qapısını aç, ey Yaradan!
Göstər Nizamiyə düz yolu hər an!

Səni tanıyan bir könül ver ona!
 Tərifini deyən bir dil ver ona!
 Yol vermə ki, pislik qəlbinə dolsun,
 Əlim yamanlıqdan qoy uzaq olsun.
 Könlümün evini nurunla bəzət!
 Sənin tərifinə dilimi öyrət!

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 21)

Göründüyü kimi, burada dahi şair başlanğıc xüsusiyyəti daşıyan ifadələrə yer vermişdir. Həmin misralar Quranın ilk surəsi olan “Fatihə”ni xatırladır. Təsadüfi deyil ki, surənin adının mənası açılış deməkdir və Nizami də poemanın girişində həmin ayələrdən təsirlənib bu misraları qeyd etmişdir.

Həmin poemanın “Yaradanın təkliyi haqqında” hissəsində Allahın İslam inancına əsasən xüsusiyyətlərindən bəhs edilir:

Bu qara torpağa sükunət verən,
 O sonsuz fələyə hərəkət verən
 Dilimdə hər şeydən uca bir ad var,
 Bu ada bağlıdır bütün varlıqlar.
 Yaranmışlar ona səcdə edərək
 Hər an varlığına şahiddir gerçək.
 Təkdir, misilsizdir, - kim deyil agah?
 Tanrılar da ona deyirlər Allah.

(Nizami Gəncəvi 1981 (4), səh. 22)

İlk baxışdan sonuncu misranı anlamaq çətinləşsə də, Qurandakı bəzi ayələr vasitəsilə şairin nə demək istədiyini aydın olur. Belə ki, Qurani-Kərimdə bir ayədə buyurulmuşdur:

“(Ya Rəsulum!) Həqiqətən, əgər (Məkkə müşriklərindən): “Göyləri və yeri kim yaratmış, günəşi və ayı kim rəm (öz əmrinə, insanların mənafeyinə kim tabe) etmişdir?” – deyə soruşsan, onlar mütləq: “Allah!” – deyə cavab verəcəklər. Elə isə onlar (tövhiiddən, yalnız Allaha ibadət etməkdən) niyə döndərilirlər?... Həqiqətən, əgər sən (Məkkə müşriklərindən): “Göydən yağmur endirib quruduqdan sonra onunla yerə təzadən can verən kimdir?” – deyə soruşsan, onlar mütləq: “Allahdır!” – deyə cavab verəcəklər. De: “Həmd olsun Allaha!” Lakin onların əksəriyyəti dərinə düşünməz!” (“Ənkəbut”, surəsi 61, 63-cü ayələr).

Bu ayələrlə həmin misraları qarşılaşdırsaq aydın olur ki, Nizami hər şeyin yaradıcısının Allah olduğunu qeyd edir. Çoxtanrılı inanca sahib olan

Cahiliyyə ərəbləri belə tək Allahı qəbul edərkən digər tanrıların ona sitayiş etdiyini düşünürdilər. Nizami də burada onların tanrılarının belə, Allaha səcdə və sitayiş etdiyini öz misralarında bildirmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı misralar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Poemanın “Yardımlını dərk etmək haqqında söz” adlı fəlsəfi hissəsində oxuyuruq:

Lakin heyrət coşub daşdığı zaman
Qeybdən səs gəldi: - Nizami dayan!
O bütələrə məftun olma, düşün bir,
Onlar özlərinə pərəstiş etmir.
Hamısı parkormək olub sərgərdan?
Qüdrətli əlinlə, qalxıb yerindən,
Bağla bütəxananın qapısını sən.
Bütü İbrahamtək oxşa, əzizlə,
Ancaq bütəxanəni ondan təmizlə,
Bütə nəzər salsan surətpərəstsən,
Xilas olmaq üçün bütü tanıma sən”.

(Nizami Gəncəvi 1982 (1), səh. 24-25)

Burada, göründüyü kimi, dahi şair-mütəfəkkir filosof Nizami Gəncəvi İslama, müqəddəs “Quran”a, Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarına əsasən onlara söykənərək, fetişizmi, bütəpərəstliyi poeziya dili ilə kəskin tənqid edir. Bu fikir əsrlər keçməsinə baxmayaraq bu gün də çox aktualdır. Burada həmçinin məcaz da işlədilmişdir. Belə ki, İslam anlayışına əsasən bütəpərəstlik sadəcə bütə sitayiş etmək deyildir. Həmçinin bəzi maddi istək və duyğuları, lider sayılan insanlar da bütələşdirməkdən söhbət gedə bilər. Onları Tanrının yerinə qoymaq, tanrılaşdırmaq özü də bütəpərəstlik hesab edilir. Nizami burada özünü tənqiddə yol verərək bu kimi bütəpərəstliyə yönəldən istəklərdən uzaqlaşmağı təlqin edir.

Nizami Gəncəvinin ölməz “Xosrov və Şirin” poemasında məhz bunları poeziya dili ilə qələmə alması təsadüfi deyildir.

Həmin poemada Nizami Gəncəvi “Minacat” adlı sərlövhədə yazır:

Xudaya! Gilimiz mayalanırkən
Bir vəsiqə yazdın o gün bizə sən.
Sənin xidmətində buyurdun, duraq,
Muzdunu verməyi vəd etdin ancaq”.

(Nizami Gəncəvi 1982 (1), səh. 27)

Haqqında söhbət açdığımız məsələ böyük şairin “Leyli və Məcnun” poemasında da öz dərin və geniş bədii həllini tapmışdır. Poemanı çox böyük sənətkarlıqla Xalq şairimiz böyük Səməd Vurğun Ana dilimizə çevirmişdir. Əsərin elmi redaktoru akademik Mirzə İbrahimovdur.

Bəhs etdiyimiz məsələ ilə bilavasitə bağlı poemanın başlanğıcında oxuyuruq:

Ey adı ən gözəl başlanğıc olan,
Adınla başlanır yazdığım dastan.

(Nizami Gəncəvi 1983 (3), səh. 27)

Həmin poemada daha sonra “Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissədə oxuyuruq:

Göyləri keçdiyən o sürətlə sən
Nolar, Nizamiyə bir söz söyləsən?
Çoxmu qalacaqsan sən bu niqabda?
Çoxmu yatacaqsan o pəxti-xabda?
Bir oyan, üzündən bu örtünü at,
Şahini şahmatın taxtında oyat!

(Nizami Gəncəvi 1983 (3), səh. 38-39)

Dahi filosof şair-mütəfəkkir olan Nizami Gəncəvi özünün digər ölməz poeması olan “Yeddi gözəl”də də sözügedən məsələni daha rəngarəng və daha orijinal şəkildə tərənnüm etmişdir.

Bu münasibətlə poemanı tərcümə edən istedadlı, böyük lirik ədib, xalq şairimiz Məmməd Rahim ana dilimizə çevirmişdir. Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru dünya şöhrətli şərqsünas professor Rüstəm Əliyevdir (Nizami Gəncəvi 1983 (3)).

Poemanın “Başlanğıcı”nda oxuyuruq:

Ey bu kainatın açan gözünü,
Yoxdur səndən qabaq duyan özünü,
Hər bir başlanğıcın ibtidasısan,
Sonların sonusan, intihasısan.

(Nizami Gəncəvi 1983 (3), səh. 19)

Allah haqqında bu tərifini geniş şərh və izah etməyə, bizcə, bir o qədər də ehtiyac yoxdur. Bununla belə, sözügedən məsələ poemanın sonuncu “Peyğəmbərin mədhi” hissəsində özünün geniş bədii həllini tapmışdır. Məsələni, həmin hissədə oxuyuruq:

Nəbilərdən üstün qılncı, tacı,
Şəriət – qılncı, tac da meracı,
Varlıq bu ümmidən mayə almışdır,
Yerə nur, göylərə kölgə salmışdır.

(Nizami Gəncəvi 1983 (3), səh. 22-23)

Bu işıqlı, nurlu fikrin məntiqi davamı poemanın “Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissəsində daha qabarıq şəkildə tərənnüm edilmişdir:

Onun sığınmadı cahana tacı,
Taxtını ərş üstə qurdu meracı

Ey Nizami, bəsdir, dünyadan çək əl,
Alçaldığın yetər, göylərə yüksəl.
Çalış axirətdə qur öz yurdunu,
Məhəmməd dinində taparsan onu.
Ağlına əqidən olsa pasiban,
Şəriət nuruyla xoşbəxt olarsan.

(Nizami Gəncəvi 1983 (3), səh. 29)

Göründüyü kimi, bu sonuncu misrada böyük şair demək istəmişdir ki, İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərinə yiyələn, onlardan bəhrələnən hər kəs sosial, iqtisadi, mədəni, mənəvi həyatda xoşbəxt ola bilər.

Dahi Nizaminin Allah, onun yerdəki elçisi Məhəmməd peyğəmbər, sülh, mehribanlıq, tolerantlıq dini olan İslam dini və onun əsasını təşkil edən Müqəddəs Quranın ümumbəşəri mənəvi dəyərləri barədə ictimai şüurun, bədii sözün qüdrəti ilə tərənnümü böyük mütəfəkkirin sonuncu ölməz poeması olan “İsgəndərnamə” adlı mənzum poemasında özünün yekun əksini tapmışdır.

Barəsində söhbət açdığımız məsələ ilə bağlı poemanın başlanğıcında oxuyuruq:

Ey Tanrı, dünyaya Sənsən padişah,
Biz kiçik bəndəyik, sən böyük Allah.
Tək sənə sığınar hər yüksək, alçaq,
Hər varlıq yoxluqdur, sən varsan ancaq.
Yuxarı, aşağı – hər gözə çarpan
Nə varsa, onları sənsən yaradan.
Sənsən hər birliyi bizə öyrədən,
Torpağın köksündə qələm işlədən.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 15)

Əlbəttə, bu nöqteyi-nəzərdən poemanın “Minacat”ında oxuyuruq:

Kimsəm yox, ey bizə böyüklük verən,
Pənahım da Sənsən, köməyim də Sən.
Nizami bu uca dərgahda ancaq
Ulu Mustafanı şəfiq tutacaq.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 20-22)

Bu qəbildən olan işıqlı, nurlu fikirlər poemanın “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” və “Peyğəmbərin meracı” hissəsində geniş, hərtərəfli bədii həllini tapmışdır.

Məsələn, “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” adlı hissədə oxuyuruq:

Seçilmiş elçidir ulu Tanrıdan,
Möhkəm hökmləri xalqa çatdıran,
Qiymətli tacıdır azadələrin,
Ən dəyərlisidir bütün bəşərin.
Əzəldən əbədə bütün yaranmış,
Məhəmməd adından almışdır naxış.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 27)

Bü, işıqlı, qiymətli, önəmli fikir poemanın “Peyğəmbərin meracı” hissəsində də məntiqli baxımdan daha da inkişaf etdirilmişdir. Orada oxuyuruq:

“Bu taxtın sultanı olan Məhəmməd,
Keçən elçilərdən odur vəliəhd.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 24)

Poemanın həmin hissəsində daha sonra oxuyuruq:

O yerdə ki idrak tapmayırsan,
Salam Məhəmməddən, qəbul tanrıdan
Ağzından çıxmayan səsi eşitdi,
Görünməz simanı ziyarət etdi.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 27)

Burada diqqəti daha çox cəlb edən başlıca məqam bundan ibarətdir ki, dahi filosof şair poemanın adıçəkilən hissəsinin sonunda yazır:

Nizami tutmuşdur Gəncədə məkan,
O, məhrum olmasın salamlarından.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 28)

Burada qeyd etməyə dəyər ki, dahi şair “Nizami tutmuşdur Gəncədə məkan” deməklə, onun özü Nizami Gəncəvi fars-iran şairidir, deyənlərə sübut etmişdir ki, o, əsl Gəncəli-Azərbaycanlıdır.

Nizaminin əsərlərində əxlaqi keyfiyyətlərin tərənnümü

Nizami Gəncəvi bütün zamanların və məkanların böyük şairidir. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1941-1945-ci illərdə alman faşistləri Sankt-Peterburqu (Leninqradı) mühazirəyə alan zamanı orada Nizaminin yubileyi təşkil olunmuşdu. Bu, o zaman üçün inanılmaz bir hadisə idi. Bu, günümüzdə də çox mühüm hadisədir. Belə ki, onun aşılacağı mənəvi və əxlaqi dəyərlər ümumbəşəri hesab edilir.

Nizami müdrikliyi, böyük şairin bəşəriyyətə təlqin etdiyi mənəvi dəyərlər ən çətin zamanlarda da insanlar üçün bir ümid çırağına, gələcəyə, tərəqqiyə, inkişafa göstərilən mənəvi bələdçiyə çevrilmişdir.

...Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi olan Nizami Gəncəvinin ölməz və əbədiyaşar əsərləri “Xəmsə”si dünya ədəbiyyatında, bəşər mənəvi dəyərləri xəzinəsində bilavasitə özünəməxsus yer tutur.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin bütün dünyada şöhrət tapmış ölməz “Xəmsə”si əvəzsiz bədii-fəlsəfi nümunədir. Onun sonuncu poeması “İsgəndərnamə”dir. Poema-dastan, mənzum roman iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Şərəfnamə”, ikinci hissə “İqbalnamə” adlanır. “İqbalnamə”nin məğzini aşağıdakı üç istiqamət təşkil edir:

- insan aqlının, zəkasının və bununla əlaqədar elmin, fəlsəfənin tərənnümü və təbliği;

- insanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü və təbliği;

- insan xoşbəxtliyini təmin edən, zülm və bədxahlığa son qoyan ədalətin, azad, bərabər və dost insanların milliyyətinin tərənnümü və təbliği;

- aqlın tərifi, aqla təzim poemanın əsas ideya istiqamətlərindən biridir. Xarakterik və səciyyəvidir ki, “Kitabın başlanması” fəslində Nizami İsgəndər haqqında söhbəti filosofun dilindən aparır və şahın hər şeydən yüksəkdə duran elmə və hikmətə olan məhəbbətindən bəhs edir:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

Hər uca rütbədən, biliniz, fəqət
Alimin rütbəsi ucadır, əlbət!

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 430)

Şairin dövründə hökm sürən mürtəcə ruhanilərin kor-koranə inamı ağıla qarşı qoymalarını, elmi, fəlsəfəni və xüsusən məntiqi küfrlə eyniləşdirdiklərini və bu yol yolçularını amansız təqib etdiklərini nəzərə alsaq, ağılı, elmi bu şəkildə tərənnüm edən Nizaminin bir vətəndaş kimi qorxmazlığı, mərdliyi, xüsusilə gözə çarpar və onun orta əsr şəraitində təbliğ etdiyi rəsionalizmin əhəmiyyətini müasirlərimiz daha düzgün qiymətləndirə bilərlər.

Burada yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs olunan bu kitabda poemanın ikinci hissəsinə - “İqbalnamə”yə həsr edilən həmin bu bölməyə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, sosiologiya və hüquq İnstitutunun qocaman alimi fəlsəfə elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Zümrüd Quluzadə “Kamillik zirvəsi” adlı xüsusi məqalə yazmışdır. O, həmin əsərdə poemanın “İqbalnamə”nin sözügedən problemlə bilavasitə Nizami müdrikliyinin fəlsəfi silqətini çox doğru-düzgün şərh və izah etmişdir. Bizcə, bu məsələ təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə dünya miqyasında Nizamişünaslığa dair ən qiymətli töhfələrdən biri sayıla bilər.

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” adlı ikinci hissəsinin başlanğıcında da Allahın, Məhəmməd Peyğəmbərin, İslam dininin və Müqəddəs Quranın tərənnümünə dair çox qiymətli poetik fikirlər söyləmişdir. Məsələn, “İqbalnamə”nin başlanğıcında oxuyuruq:

Harda ki, ağıl bir xəzinə tapar,
Allahın adını eyləyər azar.
Allah ağılıyla nəvəzişkardır,
Ağılsızlara da əlacı vardır.
O, sözün sirrini əyan eyləyər,
O, verər zəlilə, acizə hünər.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 410)

Göründüyü kimi, bu misralarda ağılın rolundan, onun insani duyğulara, mənəvi hissələrə təsirindən bəhs edilir. Allahın insana bəxş etdiyi ən böyük nemət ağıl hesab edilir və ağıl vasitəsilə insanlar həyatda özünə yer tapa bilər.

Bununla belə, “İqbalnamə”nin “Minacat” hissəsindəki aşağıdakı misralar insanın köməyə möhtac varlıq olmasını, qürrələnməməli olduğunu vurğulamaq üçün çox xarakterikdir, səciyyəvidir:

Bəndəyə əl tutan sənsən, İlahi,
Yoxdur Səndən başqa onun pənahı.
Olmuş, olacağı Sənsən yaradan,
Sənin kərəminə möhtacdır insan”.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 411)

Daha sonra Nizami Gəncəvi əsərinin ikinci, “İqbalnamə” hissəsinin “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” bölməsində yazır:

Nə bir taxt istədi Məhəmməd, nə tac,
Qılıncla çox aldı şahlardan xərac.
Yox, yox, səhv elədim, o böyük nəbi,
Həm taxt sahibiydi, həm tac sahibi.

(Nizami Gəncəvi 1982 (2), səh. 413)

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir mənzum romanın, poemanın məğzində duran “Allah”, “Məhəmməd Peyğəmbər”, “İslam”, “Quran” məfhumlarında ehtiva olunan dərin fəlsəfi fikirləri özünün ecazkar, ölməz, həmişəyaşar poeziyasında tərənnüm etməyi özünün, əzəli və son ictimai-fəlsəfi borcu hesab etmişdir.

Nizami Gəncəvi həm də XXI əsrin bəşər övlədidir. O, bu gün bizimlə birgə irəliyə doğru addımlayır. Nizami Gəncəvinin dini –islami baxışları bu gün də çox aktual səslənir.

Nəhayət, fikirlərimizi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci ildə imzaladığı “Nizami Gəncəvi İli” adlı sərəncamdakı aşağıdakı belə fikirlə yekunlaşdırmaq istərdik:

“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərindəndir” (“Azərbaycan” qəzeti, 6 yanvar 2021).

Şeyx Nizami Gəncəvinin vətəni olan Gəncə ilə bilavasitə bağlı olan daha bir məqamı vurğulamaq istərdik.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 2000-ci ilin may ayının 24-də Gəncədə - Nizami məqbərəsində, orada ziyarətdə olarkən demişdir: “Gəncəlilər xüsusi iftixar hissi keçirirlər. Ona görə ki, Nizami gəncəlidir. Gəncənin adını dünyada məşhur edibdi, bu torpaqda yaşayıbdır, bu torpaqda yazıbdır” (İsayev Əhməd, “Azərbaycan” qəzeti, 2012).

Çox təəssüflər olsun ki, dahi Nizaminin anadan olduğu Gəncə şəhəri 2020-ci ildə erməni faşistləri tərəfindən atəşə tutularaq, orada qocalarla, hamilə qadınlarla yanaşı, körpə məsum uşaqlar da qətlə yetirilmişdir.

Azərbaycanın möhtərəm Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyev 5 yanvar 2021-ci ildə, erməni faşistlərinin və vandallarının işğal etiyi ərazilərdə quruculuq işləri ilə yanaşı, 2021-ci ili “Nizami İli” elan etmişdir.

Məlum olduğu kimi, 20 may 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin “**Cənubi Qafqaz: regional inkişaf və əməkdaşlıq prinsipləri**” adlı videoformatda forum keçirilmişdir. Həmin Bakı Forumunda bəyan edilmişdir ki, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri müasir, qloballaşan dünyanın planet vətəndaşdır. Onun 880 illiyinə həsr olunmuş Nizami Gəncəvinin ölməz poeziyasında zamandan və məkandan asılı olmayaraq **yer üzünün əsrəfi, ən qiymətli kapital və ictimai münasibətlərin məcmusu və toplusu olan İNSAN**ın bədii və fəlsəfi təfəkkürü öz ifadəsini tapmışdır. Bu qiymətli fikir Bakı Forumunda iştirak edən beynəlxalq səpkili tarixi şəxsiyyətlərin çıxışlarında da ifadə olunmuşdur.

Nəticə

Azərbaycan torpağı hərtərəfli olaraq məhsuldar bir ərazi hesab edilir. Tarixən bu ərazilərdə xeyli alim, şair, mütəfəkkir və filosoflar yetişmişdir. Bunlardan biri də Nizami Gəncəvi hesab edilir. O, öz dövründə müşahidə etdiyi tarixi hadisələri, mənəvi yetərsizlikləri xüsusi formada - mənzum şəkildə öz qələmindən keçirmişdir. “Xəmsə” adlı beş poemasının hər birinin başlanğıcını dini inanca həsr etmiş, əvvəlcə Allaha, daha sonra isə peyğəmbərə xüsusi sevgisini bildirərək onları öz misralarında tərənnüm etmişdir.

Nizami Gəncəvinin Qurani-Kərimdəki ayələrə dərinədən yiyələnməsi, onlar haqqında hərtərəfli məlumatlı olması ona imkan vermişdir ki, dini və mənəvi dəyərlər haqqında mənzum formada əsər yarada bilsin. Belə ki, Quranın bir çox ayələrindən təsirlənən şair öz fəlsəfi düşüncələrini həmin ayələrin əhatəsində qeyd etmişdir. Xüsusilə Allah və peyğəmbər inancını mövzusu geniş şəkildə dəyərləndirmiş, minacatlar yazmış və dini duyğulara xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Nizami Gəncəvi fəlsəfi düşüncələrini ən çox sonuncu “İsgəndərnamə” poemasında qeyd etmişdir. Burada bir filosofun bir hökmdara olan nəsihətləri içərisində dövlət idarəçiliyi, rəhbər işçi münasibəti, dövlət rəhbərinin xüsusiyyətləri, insani duyğuların və davranışların üstün tutulması haqqında xeyli ibrətamiz fikir bildirmişdir. O, daha çox elmin dəyərini qabartmış, insan əxla-

qının, mənəvi dəyərlərinin elmlə formalaşacağını böyük ölçüdə vurğulamışdır. Bu da yunan filosofu Sokratın elm və davranışlar haqqında düşüncəsinə bənzərlik təşkil edir. Nizami Gəncəvi həmin fikri poetik şəkildə və nümunələrlə göstərməklə fəlsəfi düşüncələrdən xəbərdar olduğunu da göstərmişdir.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın məşhur şairi Nizami Gəncəvi əsrlər ötməsinə baxmayaraq, qeyd etdiyi fikirlərlə öz aktuallığını qorumuş və tarixdə öz layiq olduğu uca zirvəsini əldə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “2021-ci ilin Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı, “Azərbaycan” qəzeti, 6 yanvar 2021.

Əhməd İsayev. “Gəncənin dünyaşöhrətli övladı – Ulu Nizami”, “Azərbaycan” qəzeti, 1 sentyabr 2012-ci il

İsa Həbibbəyli “Azərbaycan ədəbiyyatının dünya gözəli”, “Azərbaycan” qəzeti, 29 aprel 2021

Qurani-Kərim. (1999). Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev, Bakı.

Nizami Gəncəvi. (1982 (1)). “Xosrof və Şirin”, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı.

Nizami Gəncəvi, “İsgəndərnamə”, “Şərəfnamə”, “İqbalnamə”, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1967, 1982 (2)

Nizami Gəncəvi. (1982 (3)). “Leyli və Məcnun”, Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı,

Nizami Gəncəvi. (1981 (4)). “Sirlər xəzinəsi”, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı.

д.ф.н., проф. Асадулла Гурбанов

ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЕ ВОСПЕВАНИЕ ИСЛАМА КАК РЕЛИГИИ МИРА И СОВРЕМЕННОСТЬ В ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви в своей бессмертной поэзии высказал поэтические и философские мысли об исламе, религии мира, доброты, толерантности и терпимости, и Священном Коране, составляющем его основу, нашедшие отражение в сюжете и содержании "Хамсе" великого мастера.

Выдающийся Низами Гянджеви осветил глубокое художественное и философское мышление основателя ислама пророка Мухаммеда и его чуда – Священного Корана.

Произведения Низами "Сокровищница тайн", "Хосров и Ширин", "Лейли и Меджнун", "Искандер-наме", "Шарафнаме" и "Игбалнаме", вошедшие в его "Хамсе", привлекают внимание во всем мире как самые ценные настольные книги почитателей пера автора.

В статье были оценены вопросы, отмеченные Низами Гянджеви касательно веры в Аллаха и пророка, являющейся основой религии. Обширные сведения о единстве Бога, потребности в нем, концепции пророчества и особенностях пророка нашли поэтическое отражение в его произведениях. При этом особое значение придавалось религиозно-нравственным и духовным ценностям, а также подкреплялись философские идеи.

Низами Гянджеви затрагивал актуальные вопросы не только своего, но и прочих времен.

***Ключевые слова:** Низами Гянджеви, Аллах, ислам, духовные ценности, религиозно-нравственные ценности.*

Prof. Asadulla Gurbanov

**LITERARY AND PHILOSOPHICAL REPRESENTATION OF ISLAM,
THE WORLD RELIGION, IN THE POETRY OF NIZAMI GANJAVI
AND MODERNITY**

ABSTRACT

In his immortal poetry, the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi expressed such poetic and philosophical thoughts about Islam, the religion of peace, kindness, and tolerance, as well as the Holy Qur'an, which is the foundation of this religion, have a very profound meaning in the great poet's *Khamsa*.

Nizami Ganjavi illuminated the profound literary and philosophical thinking of the Prophet Muhammad, the founder of Islam, and his miracle, the Holy Qur'an.

His *Treasure of Secrets*, *Khosrov and Shirin*, *Leyli and Majnun*, *Iskendername*, *Sharafname*, and *Iqbalname*, all included in his *Khamsa*, are regarded as the most valuable table books for Nizami lovers in the world.

The article discusses the difficulties raised by Nizami Ganjavi regarding the believe in God and the Prophet, which is one of the pillars of Islam. The poems in a poetic language reflect thorough information about the unity of God, the need for Him, the concept of prophecy, and the traits of the prophet. At the same time, significant emphasis was placed on religious, moral, and spiritual qualities as well as philosophical ideas.

Nizami Ganjavi addressed not just the difficulties of his period, but also the issues of all times.

Keywords: *Nizami Ganjavi, Allah, Islam, moral values, religious and moral values*

Çapa tövsiyə etdi: *f.f.d. F.V.Əhmədzada*